

ЎЗ ЖОНИГА ҚАСД ҚИЛИШ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ БЕЛГИЛАРИ

Исмаилов Аҳмад

Ҳуқуқшунос

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6621466>

ARTICLE INFO

Received: 28th May 2022

Accepted: 02nd June 2022

Online: 05th June 2022

KEY WORDS

Ўз жонига, қасд қилиш, суицид, жиноят, жазо, жавобгарлик, ўзини ўзи, ўлдирганлик, ўсмир, вояга етмаган.

ABSTRACT

Мазкур мақолада ўз жонига қасд қилиш тушунчаси ва унинг белгиларига тўхталиб ўтилган. Шунингдек, муаллиф мазкур мақолада суицид тушунчаси ва унинг турлари юзасидан олимларнинг фикрларини таҳлил этиб, тегишли тавсиялар берган.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи нафақат, халқаро миқёсдаги ҳужжатлар билан, балки ўзимизнинг ички қонунларимиз билан ҳам кафолатланади. Хусусан, асосий Қомусимизнинг 24-моддасига кўра, яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг ажралмас ҳуқуқидир. Унга тажовуз қилиш энг оғир жиноят бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, инсоннинг яшашга булган ҳуқуқини кафолатлашда бошқа соҳадаги қонунчиликлардин кўра, жиноят қонунчилигининг ўрни катта. Чунки, жиноят қонунчилиги инсонни ҳаётдан маҳрум этганлик учун қаттиқ жазо қўллаш таҳдиди билан яшаш ҳуқуқини муҳофаза қилади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят Кодекси махсус қисмининг биринчи бўлими “Шахсга қарши жиноятлар”ни, айнан биринчи боби “Ҳаётга қарши қаратилган жиноятлар”нинг мустаҳкамланиши, яна бир бор инсоннинг яшаш ҳуқуқини

кафолатланганлиги, унинг барча қадриятлардан устун эканлигидан далолат беради.

Шулардан келиб чиқиб, ўз жонига қасд қилиш тушунчасига тўхталиб ўтамыз. Ҳаётда биз “ўзини ўзи ўлдириш” сўзига шунчалик ўрганганмизки, ҳатто унинг тушунчаси, моҳияти ҳақида ўйлаб кўрмаганмиз. Ўз жонига қасд қилиш тушунчасига объектив бир таъриф бериб ўтиш лозим. Бунда биз суицид атамасидан фойдаланамиз.

Суицид атамаси илк марта итальян психологи Г.Дэзэ томонидан 1947 йили киритилган ва “ўз умридан маҳрум бўлиш ниятидаги хатти-ҳаракат” маъносини англатади. Бу масала ҳуқуқий жиҳатдан доимо қизиқиш уйғотиб келган.

Суицид (инглизча “suicide” – “ўз ўзини ўлдириш”) – онгли тарзда инсоннинг ҳаётдан олган ўткир руҳий жароҳатлари таъсирида, ўз ҳаёти ҳақидаги ўй-хаёлни

йўқотиши, ўз-ўзини ўлдириш – актив жамиятда яшашни ижтимоий – пасив тарзда рад этишнинг охириги белгисидир.

Статистик маълумотларга кўра, ўзини ўзи ўлдириш жаҳонда ўлимнинг келиб чиқиш сабаблари рўйхатида 8-ўринда, зўравонлик ўлимлари орасида 1-ўринни эгалаши, ҳар йили бир миллионга яқин одам суицид оқибатида ўлиши, 10 миллиондан 20 миллионга яқин одам эса ўзини ўзи ўлдиришга уриниши кўрсатиб ўтилади.

Ҳар йили 1 100 000 шахс ўз жонига қасд қилади. Шулардан: 300 000 таси хитойликлар; 160 000 таси ҳиндлар; 37 000 таси америкаликлар; 30 000 таси руслар; 30 000 тасини японлар ташкил қилади; 16 000 тасини эса французлар; 10 000 таси украинлардан иборатдир.

Масалан, вояга етмаганларнинг ўз жонига қасд қилиш ҳолатларининг ачинарли статистикасини айтиб ўтиш мумкин. 2020 йилда 526 вояга етмаган бола ўз жонига қасд қилган ёки ўз жонига қасд қилишга уринган.

Вояга етмаганлар 1134 та жиноятни содир этишди, бу “давлат идоралари ва жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликда кўрилган чоралар етарлича самарали эмаслигидан далолат беради”.

Дарҳақиқат, илмий тилда ўз жонига қасд қилишни суицид (лотинча *sui caedere* – ўзини ўзи ўлдириш) бўлиб, шахснинг ўз хоҳиш, ихтиёрига кўра (ўзини ўзи ўлдириш даражасига етказиш ҳолатларида ҳам) мустақил ёки бошқа шахсларнинг ёрдами билан (эвтаназия) ўзини ўзи ҳаётдан маҳрум этиши тушунилади. Суицид жиддий ижтимоий муаммо ҳисобланади.

Суицид – онгли равишда ўзини ўзи ўлдириш (лотинча *суи* – ўзини, *седере* – ўлдирмоқ). Инсоният тарихи мобайнида ўз жонига суиқасд қилиш муаммосини ечишга нисбатан аввал технологик, кейинчалик – фалсафий ва ахлоқий нуқтайи назарлардан ёндашилган.

Олимлар суициднинг қуйидаги турларини келтириб ўтишган. Улар: биринчидан, совуқ суицид – бунда шахс чиндан ҳам ўлишни хоҳлайди, яшашни истамайди; иккинчидан, эътиборни ўзига қаратувчи суицид – бу турда суицид ўйиннинг якунини олдиндан аниқлаб беради, бунда шахс охиригача уни бошқалар қутқариб қолишларига астойидил ишонади, у шунчаки бошқаларни эътиборини ўзига қаратишни хоҳлайди; учинчидан, ягона нажот – суицид – бунда барча муаммолардан қутилишнинг ягона йўли-суицид бўлиб кўринади.

Агар совуқ суицид бўлмаса, қолган ҳолларда шахсни тўхтатиб қолишнинг йўли мавжуд бўлади. Гап шундаки, ўзини-ўзи ўлдирувчилар ўз муаммолари гирдобидида қулфланиб қолган бўлишади ва ўз қарорларидан бошқа йўлни кўрмайдилар. Бундай инсонларга руҳшунос ўз муммоларини ечимини топишда альтернатив (муқобил) йўлларни кўрсатмоғи, ўлим бурилишларсиз, ҳаётда эса кўп нарсани тўғирлаш мумкинлигини ва яна кўпгина вариантлар мавжуд эканлигини кенгайтириб тушунтирмоғи лозим.

Жаҳонда суицид юзага келишининг бир қанча сабаблари мавжуд, улардан энг асосийлари: Жавобгарликдан, жазодан қутулиш; оилавий низолар (ота-бола, қайнона-келин ўртасидаги келишмовчиликлар); иқтисодий

инқирозлар (банкротлик, қарзга ботиб кетиш, ишсизлик); ишдаги (ўқишдаги) муаммолар; бахтсиз (жавобсиз) муҳаббат, эрнинг ёки хотиннинг хиёлати; ҳаётдан қониқмаслик, зеркиш, ўз ўрнини тополмаганлик, ёлғизлик; яқин инсонларидан бирининг ёхуд машҳур кумирининг ўлими; руҳий ҳолатнинг бузилиши, руҳий ҳўрланиш (номусга тегиш, калтаклаш каби жисмоний зўрликлар оқибатида); соғлиқ билан боғлиқ муаммолар, гиёҳвандлик, алкоголизм; диний фанатизм каби оқибатлар натижасида ўзини ночор, касалманд, ҳеч кимга кераксиздек ҳис этиш ёки ўз оғирлигини яқинларига солишни хоҳламаслик ёхуд ўз шаъни, қадр-қимматини камситилишидан, шарманда бўлишдан, қораланишдан қўрқиб ўзини ўзи ўлдириш ҳолатлари вужудга келишини кузатиш мумкин.

Бу сабаблар инсонни руҳий танглик ҳолатига олиб келади-ки, бунда ёлғизлик ҳисси, ваҳима кучайиши, ишончнинг йўқолиши, ҳаётга умидсизлик кайфияти, яшашдан мазмуннинг хиралашиши, ўзига нисбатан баҳолашнинг паст даражага тушиб қолиши кузатилади. Айни пайтда кишининг қисқа муддатда ўзини ўзи бошқариб бўлмайдиган ҳолатга тушиши бошдан кечирилади. Хатарли жиҳати шундаки, шахс ўз бошидан кечираётган муаммолар гирдобига тушиб қолади, ўзини чорасиз сезади, ғам-ғусса, ваҳима уни ҳар томонлама ўраб олади. Ягона чора ўзини-ўзи ҳалок этиш бўлиб туюлади.

Тадқиқотлар натижасига кўра, тиббий нуқтаи назардан ўз жонига қасд қилганларнинг аксариятига руҳий ҳолатнинг кучли бузилиши (депрессия)

ташхиси қўйилган. Шунга мувофиқ, Япония давлатида биринчи навбатда бундай ташхис қўйилган бемор билан тегишли даволаш усуллари қўллаш учун биринчи навбатда руҳий ҳолатни нима сабабдан бузилганлигини ўрганиш муҳим саналади.

Ўзини ўзи ўлдириш билан бир қаторда, ўзини ўзи қурбон қилиш тушунчаси ҳам мавжуд. Ўзини ўзи қурбон қилиш тушунчаси кўпроқ диний мафкуралар билан боғлиқ бўлиб, бунда ўз жонини дин учун ёхуд уруш пайтида Ватан учун, халқ манфаатларини кўзлаб ўзини-ўзи фидо қилиш (шаҳид бўлиш) кабилар билан боғлиқ. Тарихга назар ташласак, суициднинг Харакири (Япония) ва Сати (Ҳиндистон) каби шакллари ҳам кузатишимиз мумкин.

Аммо минг афсуслар бўлсинки, ҳозирда ўзини бошқара олмаслик, ўзига ишончсизлик, сабрсизлик натижасида, айниқса сўнгги ўн йил ичида ёшлар ўртасида ўзини ўзи ўлдириш 3 баробарга ўсди. Ҳар йили 15-19 ёшлар атрофидаги ўсмир, вояга етмаганларнинг ҳар ўн иккинчиси ўз ҳаётига қасд қилишга ҳаракат қилиб кўрмоқда.

Ўзини ўзи ўлдирган кўпчилик балоғат ёшида бўлган ўсмирлар кўп ҳолларда айнан ўзларининг ота-онаси, ўқитувчиси, ўртоқлари умуман у билан таниш бўлганлар ўзлари билмаган ҳолда ва хоҳламаган ҳолда жабрланувчига нисбатан раҳмсиз муомалада бўлиб, ҳўрлашади, натижада иродаси бўш бўлган бола арзимаган нарса сабабли ўзини-ўзи ўлдириши ҳолатлари бир қанча учраб турмоқда. Бундан ташқари, бугунги кунда “буллинг” тушунчаси ҳам оммалашиб, ижтимоий тармоқларда кенг

тарқалмоқда. Буллинг (bullying) – бу бировларнинг устидан кулиш, мазах қилиш орқали руҳий жароҳат етказишдир. Кибер-буллинг (эзиш, босим ўтказиш) ижтимоий ахборот воситалари орқали содир этилганда айниқса, ўсмирлик ёшида бўлган болалар учун оғир оқибатларга олиб келиши мумкин.

Дунё миқёсида ўзини ўзи ўлдириш ҳар қайси мамлакатда деярли бир хил: ўзини осий, ёқий, чўктириш, заҳарлаш, кислота ичиш, вена томирларини кесий, поезд тагига ташлаш, пичоқ санчиш, баланд бинодан ўзини пастга улоқтириш, тўппонча билан отиш каби усуллари кўп учрайди. Статистик маълумотларга кўра, эркакларга нисбатан аёлларда ўзини-ўзи ўлдиришга уруниш ҳолати кўпроқ учраб, бунда эркаклар кўпроқ ўзини отиш усулини, аёллар эса турли дори-дармон, токсик суюқ моддалар билан ўзини заҳарлаш усулини қўлайди. Бироқ, эркаклар танлаган усуллар ўлим билан якунланади. Шунингдек, кўпгина суицидчилар ўлим олди ўзларидан сўнгги хат-ёзишмалар, қайдномалар ёзиб қолдиришлари кузатилган.

Сўнги йилларда Осиёнинг ривожланаётган давлатларида ёш хотин-қизлар томонидан суицид содир этилиши даражаси ўсмоқда. Ҳаёт ва оғир оилавий шароит уларда суицид ҳулқ-атворини шакллантириб, хусусан эрта турмуш, ёш она, паст ижтимоий мақом, оилавий зўрлик ва иқтисодий қарамлик омиллари бу аёлларда кучли тушқунликни келтириб чиқармоқда. Аксарият руҳшуносларни эътирофича, бундай аёллар “ҳеч ким томонидан тингланмаган” аёллардир.

Вояга етмаган ва аёлларнинг ўз жонига суиқасд қилиш ҳолатлари ўрганилганда, аксарияти оиладаги нотинчлик, ўқишдаги зиддият, оиладаги етишмовчилик, ишқий муносабатлар, қариндошлари, дўстлари ва бошқа шахслар орасидаги келишмовчилик ва айримлари сабабсиз эканлиги аниқланган.

Баъзида ўзини ўзи ўлдириш ҳолатига қурбон бўлганнинг ўзи сабаб бўлади, яъни жабрдийда шахснинг ўзи ҳаракат субъекти сифатида туради. Шунини айтиш жоизки, ўзини ўзи ўлдириш тўғрисидаги умумэътироф этилган фикрда айнан шу ҳолат асосий фактор ҳисобланади. Бундай ҳаракатларнинг ички сабаблари эса ушбу нуқтаи назардан маълум бир аҳамиятга эга бўлмайди.

Ҳуқуқшинос олим Э.Дюркгейм “...ҳар бир ижтимоий гуруҳ ўзини ўзи ўлдиришга фақатгина муайян ўзига хос бўлган жамоа мойиллиги, у эса, ўз навбатида, шахсий мойиллик ўлчамини аниқлайдиган маълум бир хислатга эга деб таъкидлайди”.

Жамиятда ўзини ўзи ўлдириш ҳолати ҳар доим оғир гуноҳ ҳисобланиб, қораланган ва ҳаттоки жазоланган. Индивиднинг ўз ҳаётига ихтиёрий равишда қасд қилиш қарори жамиятга, ахлоққа, яратганга қарши қаратилган жиноятми ёки бу унга берилган яшаш ҳуқуқи каби яна бир ҳуқуқ бўлиб, инсон ундан ўз хоҳиш-иродасига кўра фойдаланиши мумкинми деган фикр туғилиши табиий.

Агар дунёда ўзини ўзи ўлдиришга нисбатан турли халқлар томонидан қўлланилган жазо чораларини бир-биридан фарқланишини ҳисобга олмаганда, ўзини ўзи ўлдириш

ҳолатлари икки асосий босқичда ўтганлигини кўришимиз мумкин.

Биринчи босқичда шахс ўз хоҳишига кўра, ўзини ўзи ўлдириши тақиқланган. Аммо давлат бунга розилик бериши мумкин бўлган. Демак, маълум бир ҳолатлардагина, жамият томонидан қоралаб келинган ўзини ўзи ўлдириш ҳаракатларига рухсат берилган. Масалан, Афинада ўзини ўзи ўлдиришга сенат томонидан рухсат берилган, қачонки шахснинг ҳаёти чидаб бўлмайдиган даражада деб баҳоланса ва бу ҳаракат қонуний ҳисобланган. Аксинча, бундай қилмишлар жамоа вакиллари иштирокисиз содир этилса, ахлоқсиз деб топилган.

Иккинчи босқичда қоралаш мутлақ хусусиятга эга ва ҳеч қандай истисноларга йўл қўйилмаган. Инсон ҳаётини идора қилиш имконияти жиноят учун жазо сифатида тайинланадиган ўлим жазосидан ташқари нафақат манфаатдор субъектдан, балки бутун бир жамиятдан олиб ташланди.

Жамиятда “ўзини ўзи ўлдириш ҳуқуқи”га доир баҳс-мунозаралар ҳозирги кунга қадар давом этмоқда. Ҳуқуқшунос олим Э. Дюркгеймнинг таъкидлашича, “...ўзини ўзи ўлдириш қораланиши лозим, чунки бундай ҳолат ахлоқимизнинг асоси бўлмиш инсониятнинг шахс маданиятига зид. Бизга инсон ўзини ўзи ўлдираётган пайтда фақатгина ўзига зарар етказди ва жамият ушбу ҳолатга аралашуши шарт эмас деб айтишади. Бу англишмовчиликдир. Жамият бундай вазиятда ҳақоратланади, чунки жамият аъзоларини боғлаб турувчи ахлоқий аксиомаларга таянган туйғулари ҳақоратланган ҳисобланади. Инсон

ҳаёти шахс ёки гуруҳ томонидан бошқарилмайдиган муқаддас илоҳият деб тан олинган ёки тан олиниши керак бўлган вақтдан бошлаб ҳаётга қарши қаратилган ҳар қандай қасд тақиқланиши лозим. Мазкур ҳолатда жиноятчи ёки қурбон бўлган шахс ягона инсон эканлиги муҳим аҳамиятга эга эмас. Ижтимоий ёвузлик жиноятчи ўзига жабр қилган тақдирда ҳам йўқ бўлиб кетмайди. Агарда бизни ўзини ўзи ўлдириш ҳолатлари муқаддас илоҳиятни ҳақоратлаш сингари ғазабни келтирган бўлса, бу ҳолатларга тааллуқли бўлган ҳар қандай кўриниш ёки вазиятларга нисбатан чидаб келишимиз ноўриндир. Бу масалада чекинадиган бўлсак, келажақда жамоа ҳислари ўз кучини йўқотиши мумкин”.

Аммо бу муаммога Э. Дюркгеймдан фарқли ўлароқ ҳуқуқшунос М.И.Ковалёв бошқача тарзда ёндашган. Унинг фикрича, агар инсонга яшаш ҳуқуқи берилган бўлса, у ўлиш ҳуқуқига ҳам эга бўлиши керак. Инсоннинг хоҳишига кўра, ўз жонига қасд қилиш қарори ахлоқ ва юридик жиҳатдан қораланмаслиги лозим. Яшашга бўлган ҳуқуқ ҳар қандай одамнинг табиий ҳуқуқи. У тўғридан-тўғри ҳуқуқий меъёрларда қайд этилмаган бўлсада, шак-шубҳасиз мавжуддир. Бундан ташқари, инсон яшаш ҳуқуқидан ўз хоҳиш иродасига кўра фойдалана ололмайди, чунки у ўзининг иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда дунёга келади ва худди шундай дунёни тарк этади. Бироқ, туғилиш ва ўлим орасида оқаётган фаол ҳаёт инсон узлуксиз равишда бажариши лозим бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларга тўла. Уларнинг асосида ҳар бир инсоннинг ўзидан кейин “ўз ҳаётининг давомчиси бўлган” ворис қолдириш

ҳуқуқига эга. Бу ҳолат инсон ҳаётининг олий қадрият эканлигини акс эттиради ҳамда у ахлоқ, одоб, қонун нормалари, мажбурлов ва рағбатлантириш тизими билан ҳимоя қилинади. Айнан ҳуқуқий давлатда яшаш ҳуқуқининг шарофати билан фуқаролик жамиятидаги қонун нормаларининг тўлақонли амал қилиши ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг устуворлиги таъминланади.

Ҳозирги замон жиноят қонунчилигида ўзини ўзи ўлдириш ҳаракатини содир этиш тақиқланмаган. Бундан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, амалда ўзини ўзи ўлдириш ҳуқуқи мавжуд деб ҳулоса қилиб бўлмайди. Лекин баъзи бир олимлар мазкур ҳуқуқ қонунда акс эттирилиши лозим деб ҳисоблашади.

Ҳозирги кунда шахсни ўзини ўзи ўлдириш даражасига етказиш ижтимоий хавфли жиноят деб баҳоланиб, унга нисбатан барча Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатларнинг Жиноят кодексларида жиноий жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси Махсус қисмининг “Шахсга қарши жиноятлар” деб номланувчи биринчи бўлими ўз ичига етти бобни (I боб – Ҳаётга қарши жиноятлар; II боб – Соғлиққа қарши жиноятлар; III боб – Ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли жиноятлар; IV боб – Жинсий эркинликка қарши жиноятлар; V боб –

Оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши жиноятлар; VI боб – Шахснинг озодлиги, шаъни ва қадр-қимматига қарши жиноятлар; VII боб – Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар) қамраб олган.

Мазкур гуруҳга кирувчи жиноятларни қонун чиқарувчи томонидан Жиноят кодекси Махсус қисмининг биринчи бўлимига жойлаштирилиши Республикамизда жиноят қонунчилигини такомиллаштириш асосида олиб борилаётган қоидаларга, яъни айнан шахснинг ҳаёти, соғлиғи, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини олий қадрият сифатида ҳимоя қилиш ва шахс манфаатларини ҳимоя қилишнинг концептуал ғояларидан келиб чиқади. Мазкур концепциянинг ўзи Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 13-моддасида “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади”, деб мустаҳкамланган қоидага асосланган. Шундан келиб чиққан ҳолда шахс манфаатларини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини жиноий тажовузлардан ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг асосий вазифаларидан биридир.